

UOT 81:002

KÜBRA VƏLİYEVA

DƏRİ SİSTEMİNƏ AID TİBBİ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ TƏZAHÜRÜ

Azərbaycan və ərəb dillərinin tibbi terminologiyası latın, yunan və eyni zamanda Azərbaycan və ərəb mənşəli tibbi terminlərlə zəngindir. Tibbi terminologiyanın bir sahəsini də dəri sistemi terminləri təşkil edir.

Canlı orqanizmdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək üçün birgə çalışan toxumalar və orqanlar bədən sistemini əmələ gətirirlər. Bunlara misal olaraq skelet, əzələ, ürək-damar, tənəffüs, həzm, hissiyyat, dəri və s. sistemləri nümunə göstərmək olar. Dəri sistemi epidermis, derma, hipodermis, tük soğanağı, saç, dırnaq, piy, tər və süd vəziləri, sebum, keratin, melanin və s. müxtəlif orqan və hüceyrələrdən ibarətdir. Dəri insanın, eləcə də bütün canlıların geniş sahəli xarici orqanı olmaqla həm də hissetmə orqanıdır. Dəridə olan reseptorlar toxunmanı, istini, soyuğu, ağrını və təzyiqli hiss edir. Dəri sisteminin bu funksiyası insanın, eləcə də bütün məməlilərin vücudunu müxtəlif təsirlərdən qoruyaraq onlara hərəkətlərini tənzimləməkdə kömək edir.

Məqalədə tibb elmi baxımından dəri sistemi və onun çeşidli funksiyaları haqqında geniş məlumat verilmişdir. Sonra isə Azərbaycan və ərəb dillərinin izahlı lüğətləri əsasında dəri sistemində aid əsas tibbi terminlərin leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətləri şərh olunmuşdur.

Bu tibbi terminlərin müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan Azərbaycan və ərəb dillərinin leksikasında xalqın həyat tərzini, adət-ənənəsini, fikrini mükəmməl ifadə edən zərbi-məsəllər, atalar sözləri, aforizmlər və ayələr əsasında açıqlanması həmin istiqamətdə araşdırmaların aparılmasına geniş imkanlar yaradır.

Açar sözlər: *dəri, epidermis, derma, tibbi terminologiya, Azərbaycan dili, ərəb dili.*

Bədən çəkisinin 16%-ni təşkil edən örtük sistemi epidermis, derma və hipodermadan, həmçinin onun törəmələri olan tər və piy vəziləri, süd vəziləri, tüklər və dırnaqlardan ibarət ən böyük orqandır. Dəri üç qatdan ibarətdir: çoxqatlı yastı buynuzlaşan epiteldən ibarət epidermis, lifli birləşdirici toxumadan təşkil olan derma və dərialtı piy toxumasını əhatə edən hipodermis. Dərinin üst qatı epidermis, epidermisdən sonrakı qat derma və derma təbəqəsinin altında yerləşən təbəqə isə hipodermis (dərialtı piy qatı) adlanır. “D” vitamininin yaranmasında dərinin əhəmiyyəti böyükdür. Keratin və melanin maddələrinin əmələ gəlməsi sadəcə olaraq örtük sistemində baş verir. Dəri orqanizmi xaricdən örtərək bir çox vacib funksiyaları yerinə yetirir. Bunlar: *“qoruyucu funksiya* – xarici mühitin mexaniki, fiziki, kimyəvi və s. amillərindən orqanizmi qorumaqda əks olunur; *termorequlyasiya* (istilik tənzimi) – bədən hərəkətinin sabit saxlanması, *ifrazat funksiyası* – tər, piy, müxtəlif kimyəvi maddələr, karbon qazı və s. xaric olması, *tənəffüs funksiyası* – karbon qazının 1/3-i dəri səthindən xaric edilir, *mübadilə funksiyası* – yağ və yağabənzər maddələrin piy vəziləri vasitəsi ilə ifrazı, *bədənin onko-osmotik* və elektrolit balansının tər vasitəsilə qorunması, *sorucu funksiya* – maye və məhləm şəkilli dərman, zəhərli maddələr və s.-nin dəridən sorula bilməsi, *duyğu funksiyası* – hərəkət, təzyiqli, toxunma, ağrı və s. hissiyyat reseptorları vasitəsilə” və s. [8, s. 454].

Tibbi terminologiya tibbi terminləri ehtiva edən terminologiyanın bir sahəsidir. Onun bir sahəsini də dəri ilə bağlı terminlər təşkil edir. Dəri sistemi tibbi terminlərinə aşağıdakı terminləri misal göstərmək olar:

Azərbaycan dilində: *dəri sistemi, dəri, epidermis, derma, sebum, tük, saç, dırnaq, tük soğanağı, piy vəzi, tər vəzi, süd vəzi, döş vəzi, keratin, melanin, dərialtı toxuma, ləkə, qabarcıq, sızanaq, yara, uçuq, çiban, çatlaq, dermatologiya, sədəf xəstəliyi, Bəhçət xəstəliyi, dəri sərtləş-*

Derma (*yun. dermo, atos*). Derma dərinin özüdür. Derma təbəqəsi qan və limfa damarlarını, sinir uclarını, yağ, tər və süd vəzilərini, tük soğanağını və toxunma reseptorlarını özündə ehtiva edən və dəriyə elastiklik verən lifli toxumadır. Bu təbəqə zülal tərkibli kollagenlə və elastin liflərlə çox zəngindir. Papillər və retikular olaraq iki təbəqədən ibarətdir. Derma “histositlər”, “fibroblastlar”, “mast hüceyrələri”, “immun hüceyrələri” kimi qoruyucu hüceyrələrdən ibarətdir. Derma dərinin daha dərin qatı olaraq 2,5 mm-dək ölçüyə malikdir. Epidermisdən fərqli olaraq derma qatı kapillyar damarlarla zəngin olduğuna görə qida maddələri ilə yaxşı qidalanır. Dermanın əsas funksiyaları bədənin istiliyini, tərini, su balansını təmin etməklə onu kənar təsirlərdən qorumaq və toxunma, təzyiq, ağrı və s. hissləri dərk etməkdən ibarətdir.

Termin yunan mənşəli *dermo, atos* “dəri, cild” mənasını verən sözlərdən yaranmışdır. Morfemin Azərbaycan dilində kalka üsulundan əlavə – “dərinin daxili qatı”, həmçinin transliterasiya forması da – “derma” işlədilir.

Ərəb dilində “derma” tibbi termini *الْأَدَمَةُ* – cild, dəri sözü ilə ifadə olunur. Derma tibbi termininin ərəb dili izahlı lüğətlərində [9, s. 45; 10, s. 76; 11, s. 38; 12, s. 43; 13, s. 10; 14, s. 6] aşağıdakı mənalara verilir:

١ أَدَمَةٌ [مفرد]: ج أدَمَات: (تسر) طبقة عميقة من الجلد تحت البشرة و فوق اللحم، تحتوي على النهايات الحسية و الغدد العرقية و الدهنية و الأوعية الدموية و المقلوية.

1. Sözü təki *أَدَمَةٌ* və cəmi isə *أَدَمَات* modelindədir. Söz *أَدَمِي* – insani, bəşəri olmaq sözü ilə bağlıdır. (Anat.) Ətin üzərində və epidermisin altında dəridən ibarət dərin bir təbəqə. Sinir ucları, tər və yağ vəziləri, limfa və qan damarlarını özündə ehtiva edir.

٢ باطنُ الجلد الذي يلي اللحم و البشرة، أو ظاهرها الذي عليه الشعر، ٣ باطنُ الأرض.

2. Epidermisi və əti izləyən cildin daxili hissəsi, onun xarici üzərində tük mövcuddur; 3. Yer in nüvəsi mənasında.

Tük (qıl) (*yun. pilus*). Tüklər epidermis qatın törəmələridir. İnsanlarda dəri örtüyü tük-lərlə təchiz olunmuşdur. Tüklərin dərinin çöküntüsü içində bitdiyi yer tük follikulu (tük kisəsi) adlanır. Tüklər üç bölmədən, kökdən, gövdədən (tük mili) və uc hissədən ibarətdirlər. Ortaya bölünmüş bir tük isə medulla, korteks və kutikula olaraq üç qatdan ibarətdir. Tük kökünün dermada yerləşən axırncı forması tük soğanağıdır. Tük kisəsində yerləşən tük soğanağı qan, limfa kapillyarları və sinir lifləri ilə zəngindir. Həmçinin tük dibinə açılan piy vəzilərinin axacağı tükləri və epidermisi yağlıyaq onları daima yumşaq edir. Derma təbəqəsində tük soğanağının içinə girən birləşdirici toxumanın üzərini örtən epitel hüceyrələri mitozla çoxalaraq tükü əmələ gətirirlər. Birləşdirici toxumadakı melanosit hüceyrələri isə tükə rəng verən pigment əmələ gətirirlər.

Sözün mənşəyi “*tüleg//tülek* (dörd ayaqlı heyvanlarda tük tökmə vaxtı); *tülmək* (dölmək, quzulmaq) morfemlərindən yaranmışdır. *Tük/tüy* sözünün *tül* formasında deyilişi də vardır. *Tülüg* (tüklü); *tülvir* (gəlin otağı tülləri) – tükdən düzəldildiyinə görə belə adlandırılmışdır. *Tük* (tüy, qıl) sözü zamanla türk dillərində *tüg-tüg/tüy* formalarında işlənmişdir” [6, s. 343].

Sadə quruluşlu söz Azərbaycan dilinin leksikasında aşağıdakı kimi şərh olunur [4, s. 384]:

1. İnsan və heyvan dərisinin üstündə çıxan sapvarı buynuz törəməsi. *Ağ tük* – *Qurd tükünü dəyişər, xasiyyətini dəyişməz* (Ata sözü). [Qarovulçunun] *üzündəki seyrək tüklər biz-biz durmuşdu* (M.Hüseyn) // *Saç – Qulunun başının tükləri, qaşları və kirpikləri xına rəngində idi* (M.İbrahimov). 2. Heyvanların müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən yunu, qılı Keçi tükündən toxunmuş örkən – *Ələklər ipək sapdan, tükdən, bürünc və ya polad məftildən hazırlanır* (R.Əliyev). 3. Quşların bədəninə örtən belə yumşaq və incə tellərş. [Martı quşları] *öz tüklərini tumarlayırdılar* (H.Seyidbəyli) // Kəsilmiş quşların, balıq və s. üçün işlədilən

Sadə quruluşlu isim aşağıdakı mənaları ehtiva edir: [1, s. 614]: 1. Barmaqların ucunun üst tərəfində sümük kimi maddədən ibarət örtü. Dırnaq tutmaq // At, inək kimi heyvanların ayaqlarının alt hissəsini əhatə edən bütöv və ya haça şəklində buynuz maddə. *Hələ mən səni öz atımın dırnaqları altında tapdadanda tamaşa elə, Dadaş Lələşov!* (S.Rəhimov). 2. Caynaq (quşlarda). 3. dilç. « » və ya “” işarəsi olub, mətn daxilində vasitəsiz nitqi, sitatları, əsər adını, başlıqları, ayrı-ayrı sözləri, həmçinin şərti və ya əks mənada işlənən sözləri bildirmək üçün işlənir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində dırnaqla əlaqəli məcazi söz və söz birləşmələri də işlənərkəndir. Bunlara misal olaraq: *dirnaqarası* – verilən ada layiq olmayan, yalançı əsli olmayan, qeyri-həqiqi. *Dirnaqarası alim.*; *dirnağı bərk olsun!* – təzə alınan at üçün deyilən xeyirxahlıq ifadəsi; *dirnağı qayım olsun!* – təzə gəlin üçün edilən xeyir-dua; ...*dirnağı da ola bilməz (deyil)* – müqayisələrdə birinin digərindən çox-çox aşağı, dəyərsiz, ləyaqətsiz olduğunu bildirir; *dirnağı ilə* (çalışmaq və s.) – ağır zəhmət və çətinliklə; *dirnaq qədər* – əsla, qətiyyənlə, heç; *dirnaq yeri axtarmaq* – girəvə, bəhanə axtarmaq; *dirnaq göstərməyən (sızmayan)* – xəsis; *dirnaq ovuca batmaq* – 1) bilmədən özü öz işini korlamaq; 2) özünə güvənmək; *ətlə dirnaq arasına girmək* – bir-birinə çox yaxın olan adamların işinə qarışmaq; *təpədən dirnağa* (qədər) – başdan ayağa (qədər) və s. göstərmək olar.

Dirnaq ərəb dilində ظفر kəlməsi ilə ifadə olunur. Sadə quruluşlu ismin ərəb dili izahlı lüğətlərində [9, s. 2750; 10, s. 1435; 11, s. 530; 12, s. 1032; 13, s. 576; 14, s. 480] aşağıdakı mənaları verilir:

ظفر/ظفر [مفرد]: ج أظفار وأظفر، جج أظافير، مصدر ظفرو ظفرف: معروف، من ظفر: ١ (شر) مادة قريئة تنبت في أطراف الأصابع، تكون في الإنسان وغيره "ظفر اليد/ الرجل/ الطائر. (من أعظم أقوال الإمام الشافعي): "ما حكك جلدك مثل ظفرك... فتول أنت جميع أمرك... وإذا قصدت لحاجة فاقصد لمعترف بقدرك"-قال الله تعالى: حرمتنا كل ذي ظفر" [سورة الأنعام/ 146]. ظفر – əldə etmək, nail olmaq felindəndir və məsdəri isə ظفر و ظفر modelindədir.

1. (Anat.) İnsan və digər varlıqlarda barmaqların ətrafında çıxan buynuzlaşmış maddə. Əlin dırnağı (insanın, quşun).

İmam Əl-Şafinin ən dəyərli sözlərindən: “Dərini dırnağın kimi qaşıma... Sonra bütün işlərin öhdəsindən gələ biləsən... Əgər arzun üçün niyyətlənmisənsə... Gücün çatdığı qədər hədəfini bildir...”

Allah (c.c) buyurdu: “Bütün dırnaqlı heyvanları haram qıldıq (yəhudilərə)” (Ənam surəsi, ayə 146). Dırnaq sözü ilə əlaqəli olaraq ərəb məsəlləri və ata sözləri də məşhurdur. Misal olaraq, *أخفى أظفاره: بدا متساهلاً، لطف موقفه* – dırnaqlarını gizlətdi: xoş görsənirdi, mövqeyini yumşaltdı; *أعجل أظفاره: أنشبت فيه المنية أظفاراً ها: مات* – acəl dırnaqlarını bağladı: öldü; *بظفره: بنفسه* – mən onu dırnağı ilə gördüm: aşkar şəkildə onun özünü; *أذله: أضعفه، أدله* – dırnağını (dırnaqlarını) kəsmək: təsirini məhdudlaşdırmaq, onu zəiflətmək, küçümsəmək; *كسر أظفاره في فانه: كليل الظفر/ مقلوم الظفر/ مقلّم الظفر: ضعيف، حقير* – filankədə dırnaqlarını kəsmək: onu çəkişirmək; *حقير لا يساوي شيئاً* – yorğun dırnaq, kəsilmis dırnaq: zəif, bayağı; *منذ نعومة أظفاره: منذ طفولته* – düşmən yarasını qaşımaq kəsilmis dırnaqla bərabər deyil: xor görülmək heç bir şeylə bərabər deyil; *منذ نعومة أظفاره: منذ طفولته* – dırnaq evində heç kim qalmayıb: təklik; *منذ نعومة أظفاره: منذ نعومة أظفاره: شاب* – yumşaq dırnaqlarından bəri: uşaqlığından, balacılığından bəri; *منذ نعومة أظفاره: شاب* – yumşaq dırnaq: bülüğ yaşına çatmış gənc mənada və s.

٢ (نت) نبات عطري يشبه الأظفار. ظفر غارز: (طب) داخل في اللحم، ولا سيماً القدم

"و قالوا: الظفر لِمَا لا يصيد، و المخلب لِمَا يصيد".

2. (Bot.) Dırnağa bənzər aromatik bitki. Dırnaq kökü: (tib.) ətin daxilindədir, xüsusilə ayaq. “Dedilər: dırnaq nə üçün ovlamır, pəncə nə üçün ovlayır”.

Beləliklə, dəri sistemi tibbi terminlərinin Azərbaycan və ərəb dilçiliyində tədqiqi və onun dilçilik kontekstində müqayisəli olaraq araşdırılması hər iki dilin tibbi terminologiyası üçün aktual məsələlərdəndir. Hər iki dildə dəri sistemi ilə əlaqədar tibbi terminlərin müqayisəli tədqiqi çətin, lakin olduqca maraqlıdır. Hər hansı bir xalqın və qövmin həyat tərzini, adət-ənənəsini, fikrini mükəmməl ifadə edən zərbi-məsəllər, atalar sözləri, aforizmlər və ayələr kimi sintaktik vahidləri araşdırıb tədqiq etmək tibbi terminologiyanın özünəməxsus zənginliyini aşkara çıxarmaqda mühüm əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
5. Dökmeci İ., Dökmeci H. Tıp Terimleri Cep Sözlüğü. İstanbul: İstanbul Medikal Yayıncılık Ltd. Şti, 2011, 722 s.
6. Əyyuboğlu İ.Z. Türk dilinin etimoloji lüğəti. İstanbul: Sosial yayınlar, 1988, 406 s.
7. Məhərrəmli B. Azərbaycan dilində isim kökləri. Bakı: Elm, 2018, 140 s.
8. Məmmədov A.Q. Tibbi biliklərin əsasları: Dərslik. Bakı: Təknur, 2012, 608 s.

9. ابن منظور، لسان العرب، بيروت: دار صادر، 4980 ص.
10. أحمد مختار عمر. مُعْجَمُ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ الْمَعَصِرَةِ. ط 1، القاهرة: عالم الكتب، 3368 ص.
11. جَبْرَان مَسْعُود. الرائد مُعْجَمُ لُغَوِيٍّ عَصْرِيٍّ. بيروت: دار العلم للملايين، 1992 م، 912 ص.
12. مجيد الدين محمد بن يعقوب الفيروز آبادي. القاموس المُجِيط، القاهرة: دار الحديث، 2008 م، 1800 ص.
13. المعجم الوسيط. القاهرة: مكتبة الشروق الدولية، 1093 ص.
14. المُنْجِدُ فِي اللُّغَةِ وَالْأَدَبِ وَالْعُلُومِ. ط 17، بيروت: المطبعة الكاثوليكية، 1908 م، 1016 ص.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

Kubra Valiyeva

APPEARANCE OF MEDICAL TERMS RELATED TO THE INTEGUMENTARY SYSTEM IN AZERBAIJANI AND ARABIC LANGUAGES

The medical terminology of Azerbaijani and Arabic languages is rich in Latin, Greek and at the same time medical terms of Azerbaijani and Arabic origin. A field of medical terminology is the integumentary system.

To perform certain functions in the living organism, tissues and organs working together form the body system. These include skeletal, muscular, cardiovascular, respiratory, digestive, sensory, integumentary systems and etc.. The *integumentary system* is an organ *system* consisting of the epidermis, dermis, hair follicles, hair, nails, fat, sweat and mammary glands, sebum, keratin, melanin, etc. The skin is a large external and sensory organ of man, as well as of all living things. Receptors in the skin sense touch, heat, cold, pain and pressure. This function of the integumentary system protects the human body, as well as all mammals, from various influences and helps them to regulate their movements.

The article provides detailed information about the integumentary system and its various functions in terms of medical science. Then lexical-semantic and morphological features of the main medical terms related to the integumentary system were interpreted on the basis of explanatory dictionaries of Azerbaijani and Arabic languages.

The explanation of these medical terms in the lexicon of Azerbaijani and Arabic languages belonging to different language families on the basis of catchphrases, proverbs, aphorisms and verses, which perfectly express the way of life, traditions, opinions of the people, creates opportunities for research in this direction.

Keywords: *skin, epidermis, dermis, medical terminology, Azerbaijani, Arabic.*

Кубра Валиева

ПРОЯВЛЕНИЕ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ С КОЖНОЙ СИСТЕМОЙ, В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ

Медицинская терминология богата латинскими, греческими и медицинскими терминами азербайджанского и арабского происхождения. Еще одной областью медицинской терминологии являются термины кожной системы. Ткани и органы, которые работают совместно для выполнения определенных функций в живом организме, образуют систему организма. К ним относятся скелетная, мышечная, сердечно-сосудистая, дыхательная, пищеварительная, чувствительная, кожная и др. системы. Кожная система состоит из эпидермиса, дермы, волосяных фолликулов, волос, ногтей, жира, потовых и молочных желез, себума, кератина, меланина и др. различных органов и клеток. Кожа является как внешним органом человека с широкой сферой, так и чувствительным органом всех живых существ. Рецепторы на коже ощущают прикосновение, тепло, холод, боль и давление. Эта функция кожной системы помогает им регулировать свои движения, защищая организм человека, а также всех млекопитающих от различных воздействий.

В статье представлена обширная информация о кожной системе и ее различных функциях с медицинской точки зрения. Затем на основе толковых словарей азербайджанского и арабского языков были разъяснены лексико-семантические и морфологические особенности основных медицинских терминов, относящихся к кожной системе.

Раскрытие этих медицинских терминов в лексике азербайджанского и арабского языков, принадлежащих различным языковым семьям, на основе загадок, пословиц, афоризмов и стихов, прекрасно выражающих образ жизни, традиции и обычаи народа, создает широкие возможности для проведения исследований в этом направлении.

Ключевые слова: *кожа, эпидермис, дерма, медицинская терминология, азербайджанский язык, арабский язык.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 06.05.2020

Son variant 20.08.2020